

sine rüşvet suçu yükleyenlerden intikam almak için kendisinden önceki hesapları incelemeye tâbi tuttu. Askerî masraflarda pek çok yolsuzluk ortaya çıkarıldı. Hüsrev Paşa, bir taraftan rakiplerini bu yolsuzluklarla yere vururken bir taraftan da önemli mevkilere kendi adamlarını getiriyordu. O zamana kadar seraskerliğe bağlı olan İstanbul muhafızlığı yerine bir zabtiye müşirliği kuruldu. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa İstanbul'u ziyaret ederek (Temmuz 1846) Hüsrev Paşa ile çok samimi bir görüşme yaptı. Eskiden devletin altını üstüne getiren bu iki yaşlı rakip, aralarındaki düşmanlıkları unutarak birbirlerine "paşa baba" diye hitap ediyorlardı. Hüsrev Paşa'nın bu devirde yaptığı hayırlı işlerden biri bugünkü Harbiye semtindeki Harbiye Mektebi'ni açmak oldu. Mehmed Emin Raûf Paşa'nın azliyle Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden (28 Eylül 1846) sonra Hüsrev Paşa seraskerlikten alınarak yalnız mecâlis-i âliye memuriyeti üzerinde bırakıldı (1846 sonu). Yeni sadrazam Reşid Paşa buna rağmen onun sadârete getirileceği şâyialarından rahatsız oldu. Batılı devletler de girişilen Tanzimat ıslahatını aksatacağı düşüncesiyle tekrar iktidar mevkiine getirilmesini istemiyorlardı. Artık çok yaşlanmış olan Hüsrev Paşa ise Emirgân'daki yalısına çekilmiş, son günlerini değil şüphesiz yine iktidarı beklemeye başlamıştı. Fakat çok geçmeden vefat etti (13 Cemâziyelâhir 1271/3 Mart 1855); Eyüp'te Bostan İskeleyi'nde yaptırmış olduğu külliyesindeki türbeye gömüldü. Öldüğü sırada yaşı doksanı aşmıştı.

Koca Hüsrev Paşa'nın çocuğu yoktu; pek çok köleyi satın alarak kendi konağında özel hocalar vasıtasıyla evladı gibi yetiştirir ve sonra devlet kapısına çıkarırdı. Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından olan "gulâm sistemi"nin son büyük temsilcisiydi ve bu geleneği kendi nüfuz ve hâkimiyeti için bir araç olarak kullanmak istiyordu. Bu bakımdan eski Osmanlı devlet adamı tipini temsil etmekteydi. Saray muhitini de kendi nüfuzu altına alabilmek için padişahın kızlarını kendi yetiştirdiği kölelerle evlendirmenin yolunu bulur ve düğün masraflarını da bizzat kendisi karşılardı. Kölelerinden otuz kadarı paşa olmak üzere pek çoğu devlet hizmetinde üstün başarı göstermiştir. Daîma güler görünen yüze, çok ince bir zekâyı sahipti. Görenlerin hepsi onun son derece müstehzi ve nüktedan olduğunu söylemekte birleşir. Fakat işgüzar, tedbirli ve cömert vasıflarını da buna ekler-

ler. Yeni Osmanlı ordusunu o kurmuş ve çok değerli kumandanlar yetiştirmiştir. Bir devrin başlı başına temsilcisi olan Hüsrev Paşa, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tarihinin çok önemli rol oynamış şahsiyetlerinden biridir.

Büyük servet sahibi olan paşa, 1270'te (1854) tanzim edilen vakfiyesine göre 1 milyon kuruş ayırarak çeşitli hayır kurumları için vakfetmiştir. Paranın geliri, bu hayır kurumlarının tamir masrafları ve görevlilerinin maaşları için harcanacaktı. Vakıflarından biri Eyüp'te Bostan İskeleyi'nde yaptırdığı türbe, tekke, kütüphane ve çeşmeden meydana gelen külliye'dir (bk. HÜSREV PAŞA KÜLLİYESİ). Çengelköy, Baklalıköy, Hasköy ve Küçükçekmece'de dört çeşme yaptırmıştır. Ayrıca vakfiyesinde muhtelif camilerdeki imam, müezzin ve vâizlere, Edirnekapı dışındaki Nakşibendî Tekkesi dervişlerine ve kendi kapı halkından bazılarına maaşlar bağlanmıştır (vakfiyesi için bk. VGMA, *Haremeyn Defteri*, nr. 14, s. 214). Hüsrev Paşa'ya ait bir kısım mektuplar, özel kâtipi Çobanzâde Halil tarafından *Müntehabât-ı Müfide-i Mükâtebe* adıyla bir araya getirilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

VGMA, *Haremeyn Defteri*, nr. 14, s. 214; Atâ Bey, *Târih*, II, 118-127; Şânizâde, *Târih*, I, 362; C. M. Farlane, *Constantinople in 1828*, London 1829, tür.yer.; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar üzerine Mektuplar* (trc. Hayrullah Örs), Ankara 1960, s. 22, 78-80, 104; Çobanzâde Halil, *Müntehabât-ı Müfide-i Mükâtebe*, DTCF Ktp., İsmail Saib, nr. 3117; Cevdet, *Târih*, VII, 212-222, 233-236, 255; XII, 6-8, 11, 128-130; Lutfî, *Târih*, I, 32-34, 312-317; II, 29-30, 171; V, 26; VI, 9, 38-39, 41, 48, 106-108, 124; Rifat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul 1290, tür.yer.; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbetü'l-ve-kâyi*, İstanbul 1290, s. 75, 269; *Sicill-i Osmani*, II, 275; Mustafa Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1306, s. 20-23; Faik Reşit Unat, "Hüsrev Paşa'nın İran Elçisi Hüdâdât Han Hakkına Bir Azr Tezkiresi", *TV*, I/5 (1941), s. 369-373; Halil İnalçık, "Hüsrev Paşa", *İA*, V/1, s. 609-616; "Khosrew Pasha Mehmed", *El²* (İng.), V, 35-36.

HALİL İNALCIK

HÜSREV PAŞA CAMİİ

Diyarbakır'da XVI. yüzyılda medrese olarak inşa edilmişken sonradan camiye çevrilen yapı.

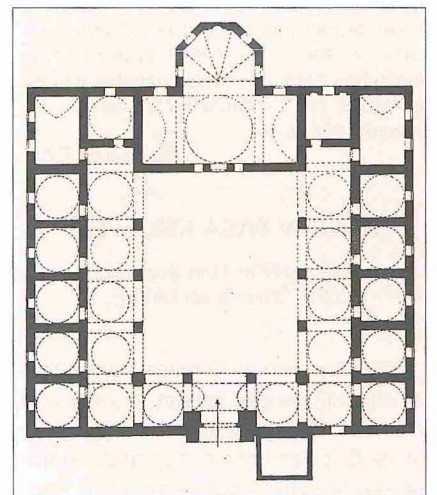
Osmanlı idaresinin Diyarbakır'daki ikinci valisi Beylerbeyi Deli Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hüsrev Paşa 1521-1531 yılları arasında bu makamda bulunduğu göre yapı bu tarihler arasında in-

şa edilmiş olmalıdır. Bina, planından da açık şekilde anlaşıldığı gibi aslında medrese (Hüsreviye Medresesi) olarak yapılmıştır. Fakat hayli büyük olan dershanesi mescid olarak da hizmet verdiğinden zamanla müstakil cami durumuna geçmiş ve 1141'de (1728-29) bir minare ilâve edilmiştir. Evliya Çelebi, 1065'te (1655) geldiği Diyarbakır'ın eserlerini anlatırken Hüsrev Paşa Camii'nin Mardin Kapısı yakınında kalabalık cemaate sahip şirin bir ibadet yeri olduğunu belirtir.

Hüsrev Paşa Medrese ve Camii, muntazam işlenmiş kırmızı ve beyaz kesme taşlardan meydana gelen şeritler halinde inşa edilmiştir. Sivri kemerli bir nişin içinde açılmış olan yayvan kemerli bir kapıdan geçilerek girilen dikdörtgen bir avlunun üç tarafında kare kesitli pâyeli revaklar sıralanmıştır. Sivri kemerli revakların on iki bölümünün üstleri kubbelerle örtülüdür. Bunların arkasında sağda ve solda her biri birer pencereden ışık alan kare şeklinde on hücre vardır. Kible tarafının en ucunda yer alan birer hücre ise dikdörtgen planlıdır ve üstleri beşik tonozla örtülüdür. Bunlarla cami arasına yanlardakilerin ölçüsünde kubbeli birer hücre yerleştirilmiştir.

Avlu girişinin karşısında bulunan cami harimi enine dikdörtgen biçimindedir. Harimin orta kısmı iki yandan kemerlerle sınırlandırılmış olup üstü sekizgen kasnaklı bir kubbe ile, iki yanında kalan bölümler ise beşik tonozlarla örtülmüştür. Harimden bir kemerle ayrılan mihrap beş

Hüsrev Paşa Camii - Medresesi'nin planı

cepheli bir çıkıntı içindedir. Her cephesinde bir pencere bulunan bu sekizgen biçimli çıkıntının üstü dilimli bir tonoz şeklindeki yarım kubbe ile örtülmüştür. Böylece burada klasik Osmanlı-Türk mimarisinde pek benzeri olmayan bir plan uygulanmıştır. Buradaki gibi, kible bölümü köşeli bir çıkıntı halinde harimden dışarı taşan plan özellikleri Tire'de Yeşilimaret ve Edirne'de Beylerbeyi camilerinde de görülmektedir.

Enine harimle çıkıntılı kible bölümünden meydana gelen benzer yapılar yine Diyarbakır'dadır. Vakfiyesine göre 904 (1499) yılında Akkoyunlular'dan Hoca Ahmed tarafından yaptırılan Aynı Minare Camii'nde böyle bir planla karşılaşılır. Yine Diyarbakır'da 941-944 (1534-1537) yılları arasında beylerbeyilik makamında bulunan Hadım Ali Paşa'nın yaptırdığı medresede dikdörtgen biçimli harim bulunmamakta, fakat beş cepheli çıkıntı teşkil eden kible mekânı dilimli tonoz-yarım kubbesi ile avlunun bir kenarını işgal etmektedir. Avlunun iki yanında Hüsrev Paşa Camii'nde olduğu gibi hücreler sıralanır.

XVIII. yüzyılda yapılan silindirik gövdeli minare siyah taşla inşa edilmiş olup dört beyaz şeritle bölünmüştür. Üstte mukarnaslı şerefeye sahip olan minarenin gövdesine nisbetle aşırı ince olan petek kısmı daha geç bir döneme ait olmalıdır. Caminin iç süslemesinde ise çini kaplama kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 33; Basri Konar, *Diyarbakır Yıllığı*, Ankara 1936, III, 198, rs. 123-124; Basri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır 1937, s. 122; Gabriel, *Voyages*, s. 200; Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul 1963, s. 195; a.m.f., *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Ankara 1990, II, 545-547; Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 70-72, rs. 16a-e; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır 1996, s. 118-126; K. Erdmann, "Zur türkischen Baukunst seldschukischer und osmanischer Zeit", *Istanbul Mitteilungen*, VII, İstanbul 1958, s. 35.

SEMAVİ EYİCE

HÜSREV PAŞA KÜLLİYESİ

Eskişehir'in Han ilçesinde
XVII. yüzyıla ait külliye.

Cami, hamam ve kervansaraydan ibaret olan külliye eski kervan ve sefer yolu üzerinde, Seyitgazi ilçesinin doğusunda ve Çifteler ilçesinin güneybatısında eskiden Hüsrevpaşahani köyü olan,

1899'dan beri Han olarak adlandırılan ilçede bulunmaktadır. Camisi ayakta olan külliyeinin kervansarayı artık bütünüyle ortadan kalkmıştır, hamamın ise büyük bir kısmı harabe halindedir. Hüsrev Paşa Camii'nin üzerinde bânisini ve yapıldığı tarihi gösteren bir kitâbe yoksa da külliyeinin IV. Murad döneminin sadrazamlarından Hüsrev Paşa'ya (ö. 1632) ait olduğu başta vakfiyesi olmak üzere çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir (Naîmâ, III, 1-105, 315).

Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Hüsrev Paşa'ya ait 25 Ramazan 1040 (27 Nisan 1631) tarihli vakfiyede (*Defter*, nr. 747, s. 449-450), Karahisarısâhib (Afyonkarahisar) sancağında Barçınlı kazasına bağlı Ulukilise köyü, mezrası ve Eminini-Korkuthanı köyleri gelirlerinin bu menzilde bulunan külliye için bağışlandığı, ayrıca 12.000 riyal kuruş nakit akçe tahsis edildiği belirtilmektedir. Bu külliye için vakfedilen üç parça köyün ve mezraanın gelirlerinin nasıl kullanılacağı da tayin edilmiş, evkafın idaresi Naîmâ'nın *Târih*'inde de geçen Ali Paşaoğlu Çiftelerli Osman Ağa'ya bırakılmıştır. Gelir önce vakıf eserlerin tamirine kullanılacak, artanı Hüsrev Paşa'nın çocuklarına dağıtılacaktı. Zevcesi Ayşe Sultan, onun ölümünde kardeşi İbrâhim Paşa b. Hızır Paşa ve onların da ölümlerinden sonra evlât ve torunlarının mütevellî olacakları belirtilmiştir. Vakfın nâzırı İstanbul kadısı gösterilerek bu hizmeti karşılığı her yıl 2000 akçe tahsis edilmiş, ayrıca vakıflarda öteden beri Haremeyn hakkı olarak Dârüssaâde ağalarına verilen bu hissenin ödenmeyeceği vurgulanmıştır. Hüsrev Paşa, evlâdından vakfa hıyanet eden olursa nâzır tarafından azledilerek iyi birine bu görevin verilmesini şart koşmuş, kesinlikle yabancı karıştırılmamasını da istemiştir.

Hüsrevpaşahani köyü, XIX. yüzyıl ortalarına gelinceye kadar Anadolu'nun en işlek menzil yollarından birinin üzerinde ve çeşitli yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Osmanlı döneminden önce de Anadolu'nun ana yollarından biri buradan geçiyordu. Osmanlı tarihi boyunca aynı yol hac, sefer ve kervan yolu olarak kullanılmaya devam edilmiş ve XVI-XVII. yüzyıllarda benzeri yolların çoğunda olduğu gibi üzerinde bilhassa vezirler tarafından kervansaraylar yaptırılmıştır. Hüsrevpaşahani köyünden Osmanlı döneminde geçen yol, İstanbul-Eskişehir-Konya-Adana ana yolu olup "Anadolu orta yolu" olarak adlandırılır. Hüsrev Paşa Hanı başlıca menzillerden biri olarak daima kayt-

larda yer alır. Nitekim 1730'a ait bir menzil listesinde Kula-Banaz-Barhılı-Eşme ve Tazkırı'nın Hüsrev Paşa menziline sefer sırasında 8000 kile arpa, 1100 kile un, 100 kile has un, 2000 kantar saman, 300 araba odun, 150 araba ottan ibaret ikmal levazımı vereceği belirtilmiştir. 1756'ya ait bir ulak menzilleri listesinde Hüsrev Paşa Hanı on bir beygir kadrolu bir ulak menzili olarak gösterilir. Atla Seyitgazi'den sekiz, Bolvadin'den on iki saat mesafededir. Ancak bu önemli menzil, Anadolu demiryolunun Eskişehir'den sonra batıya kayarak Kütahya üzerinden Afyonkarahisar'a inmesinden sonra hemen hemen unutulmaya yüz tutmuştur. İngiliz seyyahı William Francis Ainsworth, 10 Kasım 1839'da Seyitgazi'den çıkarak Barçın köyü üzerinden çam ormanları içinden geçerek Hüsrevpaşahani köyüne varır. Verdiği kısa bilgilere göre o sırada burası 200 kadar evden ibaret bir yerleşme yeri olup büyük eski bir kilise minare ilâve edilmek suretiyle cami haline getirilmiştir. Ainsworth ile yol arkadaşları bu köydeki menzil hanının perişan bir odasında geceyi geçirirler ve ertesi gün yola devam ederler. Hüsrevpaşahani köyü ile Hüsrev Paşa Külliyesi'nden etraflı bir şekilde ilk bahseden E. Brandenburg olmuştur. 1901-1907 yılları arasında çevreyi gezen seyyahın uğradığı bu köyde ilk dikkatini çeken yapı büyük bir kervansaray olmuştur. İkinci önemli yapı ona göre cami olarak kullanılan bir Selçuklu yapısıdır.

Vakfiyede Ulukilise, Naîmâ'da ise Kızılkilise olarak adlandırılan büyük bir Bizans kilisesi harabesi, Osmanlı "şenlendirme" programı uyarınca ihya edilerek cami haline getirilmiş olmalıdır. Çevrede görülen Bizans dönemine ait çok sayıda işlenmiş mimari parçalar ve köy evlerinin altlarında halen mevcut olan kayadan oyulmuş mezar odaları, burada Türk fetihinden önce yoğun bir Bizans yerleşmesinin varlığına işaret eder. Aslında bir kilise olup olmadığına dair kesin bilgi yoksa da esaslı bir Bizans yapısı olan bu kalıntı 1631 yılına doğru cami olarak ihya edilmeye başlanmıştır. 1632'de Hüsrev Paşa'nın idamı üzerine belki de inşaat yarım kalmış ve vakıfların idaresiyle görevlendirilen Çiftelerli Osman Ağa tarafından bitirilmiştir. Hüsrev Paşa'nın bendesi olduğu anlaşılan Osman Ağa çeşitli hizmetleri sebebiyle paşalığa yükselmiş, Şam valisi, ardından Anadolu beylerbeyi olmuş ve âsilere karşı yapılan bir çarpışmada 8 Rebîülâhîr 1055'te (3 Haziran 1645) İzmit dolaylarında ölmüştür. Osman Ağa, Naî-